

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נג, תשס"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

דברים לזכר יחזקאל קוטשר במלאות שלושים שנה לפטירתו

כבוד גדול הוא לי לעמוד כאן לפניכם בכינוס זה שנתכנסנו כדי לכבד את זכרו של מורנו יחזקאל קוטשר זיכרנו לברכה.

אנחנו, תלמידיו, הכרנו את קוטשר קודם כול דרך שיעוריו. הפגישה אתו הייתה נדמית לאיזו חגיגה, כאילו באו חברים לבלות יחד שעה קלה ולהשתתף בשיחה רוחנית מהנה, שכן לא היו אלה הרצאות של מורה היושב על דוכן מורס ומרצה את דבריו המוכנים מראש על כל פרטיהם ודקדוקיהם. שיעוריו היו מעין שיחות על הנושא, סיפורים מסביב לנושא, ולרוב היו מתובלים גם בפרטים על המלומדים השונים שדנו בנושא, העמיקו לחקור בתחום שמדובר בו, או תרמו איש את חלקו להארת העניין או לקשריו עם עניינים אחרים. גם על עצמו ועל חוויותיו הלשוניות מימי ילדותו סיפר. קוטשר הרבה בפרטים שאפשר לומר עליהם שהם שיחת חולין של ענייני המדע.

לכאורה שקענו בפרטים ובפרטי פרטים, כאילו ללא תאוריה מקיפה, כאילו ללא משנה סדורה, אבל מהרה התברר שמתוך הפרטים הקטנים עולה הלכה גדולה, מקפת, ודוגמות נוספות לתקפותה של ההלכה שנתגלתה היו מובאות בזו אחר זו. בתום השיעור או בתום סדרת השיעורים שוב לא היו אלה פרטים פרטים שבאו זה אחר זה, אלא השקפה כוללת ומאירה על התחום שעמד לדיון. מן הפרט אל הכלל, מה שקורין בימינו שיטה אינדוקטיבית, הרי היא, לפי המוצע, שיטת האָפְּלוּל.

רצונך לראות מבנה של שיעור של קוטשר? טול את הספר הנחמד "מילים ותולדותיהן" ותהיה לך בבואה של שיעור. מטבע הדברים, תולדות מילים הן נקודות נקודות, שונות ומפוזרות בתחומים שונים, ולכאורה אתה דן בכל עניין לעצמו, כאילו בלי השקפה תאורטית מרכזית הניתנת כמבוא וכבסיס לפירוטים השונים, כאילו ללא קשר אל הנושא הגדול – חייה ותולדותיה של השפה העברית. אבל הנה אגב דיון עולה ובאה כאן הלכה ברורה, וניתן ללמוד מן הדוגמה הנדונה על רבות כמותה.

הנה דן קוטשר במילה **אבא**, והדיון מרבה בדוגמות של פסוקים המכילים מילה זו, וסיפורים שעם ההיתקלות בהם נראים לא מובנים. והוא מפרש אותם בנחת, ומסביר כיצד השתלשלו השימושים זה מזה עד שהרחיקו אל שפות זרות ורחוקות.

לכאורה, כל המשמעויות הובנו והמלאכה נסתיימה: למדנו על גלגולי משמעות המילה לתקופותיה ולפזורה. והיכן כאן ההלכה? הנה מעלה קוטשר כעת שאלה באשר לצורת המילה, ומציין את התמיהה של הופעת הדגש החזק בבייית של **אבא**. זה מניין בא? והתשובה: הדגש נובע מזיווג המילים **אמא ואבא**. שכן, וכאן באה ההלכה: שתי מילים הבאות מזווגות לעתים מזומנות, עשויות להשפיע מבחינת צורתן זו על זו. הווי אומר, כשם שב**אמא** בא העיצור מ' בדגש, כך ב**אבא** בא העיצור ב' בדגש, שכן מי כמו שתי מילים אלה העולות בדעת יחד זו בצד זו? ומיד באות עוד דוגמות לחיזוק ההלכה שלמדנו: תמוהה צורת התואר **ימני** שהתקבלה מן השם **ימין**. הרי כאן תנועת חיריק, איך זה נובעת ממנה תנועת קמץ? גם כאן באה אותה הלכה ואומרת, **ימין ושמאל** ירדו כרוכים, מזווגים, וצורת התואר של **שמאל** היא **שְמָאלי**. באה הצורה **שמאלי** והשפיעה על בת זוגה והפכה גם את תנועתה לתנועת קמץ.

אגב כך הרשו נא לי להקשות, ואיך נתקבל הקמץ ב**שְמָאלי**? הרי בצורת השם **שְמָאל** יש תנועת חולם ולא קמץ? אני מודה ששאלה זו הציקה לי באותם הימים, וחשבתי בלבי שאין הקמץ כאן אלא קמץ קטן, והוא תולדה של תנועת החולם שב**שְמָאל**, כי מילה זו לפי צורתה לכאורה הסתיימה בשני עיצורים: א' ו-ל'. כאשר בצורת התואר סר הטעם מהברה זו, מן הדין היה שתבוא בה תנועה קטנה, בת זוגה של החולם, והיא היא הקמץ הקטן. רק אחר כך נאלמה האל"ף. אולם מכיוון שקמץ קטן (תנועת o) וקמץ גדול (שתנועתו a) זכו לאותו סימן, נתפש הקמץ הקטן הזה כאילו הוא קמץ גדול, מה גם שאחריו באה האות אל"ף הנאלמת. כך נתקבל **שְמָאלי**, כהגייה לפי הכתוב, בתנועת קמץ גדול, ומצורה זו הושפעה גם צורת התואר של **ימין**, ונתקבלה הצורה **ימני**.

ספק אם צדקתי, אבל כך או כך, ההלכה שהביא קוטשר שרירה וקיימת. והוא מוסיף ומביא דוגמות לאותה הלכה פסוקה: הנה **מוצֵאֵךְ וּמוֹבָאֵךְ**, הנה **הַפְּרִתִּי וְהַפְּלִתִּי**, במקום "הכרתי והפלשתי". וכאן חוק, עוד הלכה בלשנית כרוכה בדוגמות אלה: כוחו של חוק בלשני עומד לו גם מעבר לתקופה שבה נתגלו השפעותיו. הנה חוק זה עצמו – האסימילציה של זוגות – משפיע אף על הלשון בימינו, לשוננו המדוברת, החדשה: לא יֵאָמֵן כי יִסְפֵּר. הניב הזה חדש, כי במקורו המקראי, "לא תֵאָמְנוּ כִּי יִסְפֵּר", לא היו בו שני הפעלים בבניין פועל. כנגד דעת מדקדקים מתקני לשון אומר קוטשר: הצירוף הזה צמח בזכות חוש לשון בריא, וכל תיקון כאן אינו אלא מעוות.

הנה הלכה בלשנית אחרת. תוך כדי עיון במילה **ארד** שחידש בן-יהודה, ואחרי כל גלגוליה מן האשורית אל הארמית, אל הפרסית, אל הרוסית ואף אל האיסלנדית, מנסח קוטשר הלכה נוספת: שמות מתכות, צמחים וכיוצא

בהם אוהבים לנדוד משפה לשפה. והוא מוסיף כעת דוגמות להדגים הלכה זו, זהו הדיון במתכת **ברזל-פרזל** ואחריו המתכת **חרוץ**.

הלכה אחרת שלמדנו: יש שהמשמעות המקורית של המילה משתנית עקב השפעת לשונות זרות. הלכה זו הוא מעלה תוך הדיון במילה **יוֹבֵל** שבתחילה משמעותה 'אֵיל'. לאחר ימים נתקבלה משמעות השופר, קרן האיל, ועל פי מצוות החזרת הקרקעות לבעליהן מקץ חמישים שנה הפכה משמעותה והייתה ברומית (!) למבעי שמחה, הפגנת שמחה, שסביר כי ליוו את קריאת הדרור של שנת החמישים. וכך, בהשפעת מה שהתקבל בשפות אירופאיות כתולדה של המשמעות ברומית, חדרה אל לשוננו היום משמעות **יוֹבֵל** במשמעות חגיגת שנים מכובדות, שמנהג במקומותינו לכבד בה אנשי שם ולהוציא ספר יובל לכבודם.

אגב אזכור עניין זה אעיר כי אותותיו של דין היובל המקראי ניכרים עד היום בסעיפי החוזים של מנהל מקרקעי ישראל. הם מחתימים כל משתכן על חוזה מנוסח מראש ובו נאמר כי כל מה שאדם חוכר מן המנהל, רק ל-49 שנים הוא חוכר! לאן יפנה האדם או צאצאיו והיכן יגורו בשנת החמישים? אולי ייסע למדינות הים ויקנה שם נכס לדורות? וכבר אמר המשורר: מה אכפת לו למנהל אם ייסע המשתכן.

השפעת לשונות זרות חלה גם כאשר המילה העברית דומה בצלולה למילה לועזית ידועה. הלכה זו עולה אצל קוטשר בעת דיון בַּשֵּׁם "כָּף התקווה הטובה", והוא מראה פנים לכאן ולכאן באשר לאפשרויות גלגוליה של המילה **כָּף** משפה לשפה. דומה לכך היא ההתבוננות במילים הדומות זו לזו בצלולן שהן עשויות להתקרב גם במשמעותן, וזאת אגב דיון המברר איך זה משמעות **מחוז** היא 'נמל'.

הרבה היה מוכן לספר על דרכו במדע. זוכר אני שסיפר לי איך כשנתגלה לו כתב היד המיוחד של בראשית רבה, וליד שולחנו העמוס היה יושב על קריאתו ועושה בה לילות כימים, היה בנו הקטן, חושבני שזה היה רפאל עליו השלום, מטפס עליו, יושב על כתפיו, ודוהר על "אבא הסוס". אך לא רק על עצמו סיפר. ברצון היה פותח בשיחה עם כל מי שהזדמן לפתחו, בבחינת אֶתְּ פֶתַח לו. בעיותיהם של התלמידים העסיקו אותו מאוד, והיה מוכן להתערב, לעזור, להמליץ ולהשתדל בשביל כל מי שפנה אליו בעת מצוקה, וניכר היה שמצוקתו אמת. הוא לא חסך מזמנו וממחשבתו ועמד לימין כול. זוכר אני כיצד התרעם עליי על ששאלתי אותו אם יהיה מוכן לעשות דבר מה לקידום עניינה של תלמידה אשר שכלה את בעלה במלחמה, "למה אתה שואל אותי?", אמר, "הלא זה מובן מאליו". לתלמידה אחרת, שהסתכסכה עם אחד המורים, פתח את שערי "לשוננו" ופירסם הערה שלה. יום אחד שחתי לו על תלמידים ערבים שבאו אליי לספר לי שאינם יכולים למצוא בעיר חדר בשכירות מפני שדוחים

אותם בכל מקום שהם פונים אליו לפי מודעות שהתפרסמו. בשמעו זאת הציע מיד שכל מורה יקבל לביתו תלמיד ערבי.

קוטשר הרפה להביע דעותיו ולהסביר את השקפותיו בכל עניין חברתי, לא רק במה שהתרחש באוניברסיטה, אלא גם במה שהתרחש מחוצה לה. והנה, אף על פי שבעניינים חשובים דעותיו היו שונות מאוד זו מזו, בכל זאת מצאנו ששנינו מסכימים זה עם זה בהרבה עניינים. זוכר אני במיוחד את בואו של קונרד אדנאואר, קנצלר גרמניה, לביקור בישראל. הוא עמד לבקר באוניברסיטה העברית, והנה התפרסמו דברי נאצה כלפיו, לא עקב עמדותיו האישיות, אלא בעיקר בשל היותו מייצג את גרמניה. קוטשר ואני הסכמנו בינינו על מה שהסכמנו, וקוטשר ביקש ממני שאנסח בכתב את דברינו, כי הוא רוצה ששנינו נשלח מכתב משותף למערכת "הארץ" בנוגע לביקור זה. ניסיתי להניאו מכך. אמרתי לו שאני חושש שהוא עלול להיתקל באי נעימויות עקב פרסום פוליטי משותף אתי – הרי מבחינות רבות הייתי די מנודה עקב השקפותיי. אבל קוטשר לא אבה לשמוע ועמד על כך שנעשה זאת יחד, במכתב משותף. ואכן המכתב נתפרסם בשם שנינו.

ועוד מעשה דומה זכור לי. פעיל הייתי בליגה למניעת כפייה דתית, וכמזכיר שלה (או יושב ראש) באותו זמן נתפרסמו בשמי פעמים רבות דברים קשים נגד חוגים דתיים, ובמיוחד נגד מפלגות דתיות. זכיתי להרבה קיתונות של רוגז מצד רבים. והנה באותם הימים אמר לי קוטשר, בוא ניפגש אחר הצהריים בבית הקפה שאני יושב בו. אינני זוכר את שם בית הקפה; הוא היה ברחוב יפו במרכז העיר, ליד מה שהיה בזמנו התחנה המרכזית. מעטים ודאי זוכרים את המקום הזה. לא רציתי. אמרתי לו: "האנשים שאתה נפגש אתם יתרעמו עליך, עם איזה כופר אתה יושב ושותה אתו קפה!" אבל קוטשר לא אבה לשמוע: "אני אינני מתבייש להודות בידידות שבינינו", אמר. "אני מפגיע בך שתבוא!", ציווה עליי. ואני כמוכן באתי, הוא אף הציגני לפני ידידים שלו שהיו שם.

בכל הפגישות אתו, שהיו רובן בענייני מדע, מעולם לא נמנע מלספר על צדדים אישיים, גם שלו, אך בעיקר על חיי יום-יום של מלומדים, ויכוחיהם, התנחחויותיהם ודברי רכיל שאמרו אלה על אלה. לנוכח דבריו הייתי חש תמיד כמה נכונה האמרה "אפילו שיחת חולין של תלמידי חכמים צריכה לימוד". הנה במילון ידוע באות לפתע כמה מילים שאינן שייכות כלל לערך המוסבר, משהו מעין "שוטה שבעולם, זה לא שייך!". לצערי אינני זוכר את הפרטים על כך, הרי אני שואב מכלי שני. מה קרה? סיפר קוטשר: מחבר המילון שלח את כתב היד למלומד אחר שיעיר את הערותיו, וזה החזיר לו את כתב היד בצירוף הערות. את ההערות בדק המחבר ותיקן מה שתיקן, אבל בהערה הזאת לא השגיח ומסר את הספר לדפוס. כך נכנסה ההערה לגוף

הטקסט ועברה אף את כל גלגולי ההגהות. צא ולמד, אמר, כמה חייב המעיין במילון זה לבדוק שוב ושוב את האמור בו, וכמה חייב כל אדם לבדוק ולחזור ולבדוק כל פרט במעשהו.

הרביתי דברים, ובמידת מה דומני שהלכתי בדרכו של קוטשר וברוחו כשסיפרתי את אשר סיפרתי. מה גָּשְׁרוּ דברי חכמים, "אין עושים נפשות לצדיקים, דבריהם הם הם זכרונם". משמעלים אנו את דבריהם, בין בכתב בין בעל־פה, הרי הם כחיים אתנו.

יום אחד לשנת 2002